

Prokurator Ofiarom Przestępstw

Ochrona danych osobowych i wizerunku ofiary przestępstwa

redakcja naukowa
Lidia Mazowiecka

LEX

a Wolters Kluwer business

Ochrona danych osobowych i wizerunku ofiary przestępstwa

redakcja naukowa
Lidia Mazowiecka

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

LEX

a Wolters Kluwer business

Warszawa 2014

Publikacja z serii „Prokurator ofiarom przestępstw”.

Stan prawny na 1 maja 2014 r.

Wydawca

Magdalena Przek-Ślesicka

Redaktor prowadzący

Ewa Wysocka

Opracowanie redakcyjne

Justyna Szumieł

Łamanie

JustLuk Łukasz Drzewiecki, Justyna Szumieł, Stanisław Drzewiecki

.....
: Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących :
: im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej :
: w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. :
: A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty. :
:

 SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

.....

© Copyright by

Wolters Kluwer SA, 2014

ISBN: 978-83-264-3320-7

Wydane przez:

Wolters Kluwer SA

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. 22 535 82 00, fax 22 535 81 35

e-mail: ksiazki@wolterskluger.pl

www.wolterskluger.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wystąpienia	11
Andrzej Seremet	13
Wojciech Węgrzyn	19
Irena Lipowicz	22
Agnieszka Kozłowska-Rajewicz	29
Referaty	35
Ewa Bienkowska Ochrona danych osobowych i wizerunku ofiar przestępstw w Unii Europejskiej	37
Wojciech Hermeliński <i>Ratio</i> ochrony danych osobowych i wizerunku ofiary przestępstwa	59
Krzysztof Łaszkiewicz Przekroczenie granic dyskrekcji w służbie a ryzyko naruszenia praw ofiary do ochrony wizerunku i danych osobowych	69
Barbara Mąkosa-Stępkowska Przedstawianie ofiar przestępstw w mediach	77
Bogdan Wróblewski Bezimienne ofiary nie krzyczą. O ochronie danych osobowych i wizerunku ofiary przestępstwa	87

Propozycja legislacyjna	91
Lidia Mazowiecka	91
Dokumenty	93
Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych	95
Ustawa z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe	119
Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych	137
Bibliografia	185

Wykaz skrótów

Akty prawne

- decyzja 2002/187/WSiSW – decyzja 2002/187/WSiSW z dnia 28 lutego 2002 r. ustanawiająca Eurojust w celu zintensyfikowania walki z poważną przestępczością (Dz. Urz. WE L 63 z 6.03.2002, s. 1; Dz. Urz. UE Polskie wydanie specjalne, rozdz. 19, t. 4, s. 197, z późn. zm.)
- decyzja 2009/371/WSiSW – decyzja Rady 2009/371/WSiSW z dnia 6 kwietnia 2009 r. ustanawiająca Europejski Urząd Policji (Europol) (Dz. Urz. UE L 121 z 19.05.2009, s. 37)
- decyzja ramowa 2001/220/WSiSW – decyzja ramowa Rady 2001/220/WSiSW z dnia 15 marca 2001 r. w sprawie pozycji ofiar w postępowaniu karnym (Dz. Urz. WE L 82 z 22.03.2001, s. 1; Dz. Urz. UE Polskie wydanie specjalne, rozdz. 19, t. 4, s. 72)
- decyzja ramowa 2008/977/WSiSW – decyzja ramowa Rady 2008/977/WSiSW z dnia 27 listopada 2008 r. w sprawie ochrony danych osobowych przetwarzanych w ramach współpracy policyjnej i sądowej w sprawach karnych (Dz. Urz. UE L 350 z 30.12.2008, s. 60)
- dyrektywa 2011/99/UE – dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/99/UE z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie europejskiego nakazu ochrony (Dz. Urz. UE L 338 z 21.12.2011, s. 2)
- dyrektywa 2012/29/UE – dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Dz. Urz. UE L 315 z 14.11.2012, s. 57)

- dyrektywa 95/46/WE – dyrektywa 95/46/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 24 października 1995 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych i swobodnego przepływu tych danych (Dz. Urz. WE L 281 z 23.11.1995, s. 31; Dz. Urz. UE Polskie wydanie specjalne, rozdz. 13, t. 15, s. 355, z późn. zm.)
- EKPCz – europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.)
- k.c. – ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 121)
- k.k. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.)
- k.k.w. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. Nr 90, poz. 557 z późn. zm.)
- Konstytucja – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
- k.p.k. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.)
- KPP – Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 303 z 14.12.2007, s. 1, z późn. zm.)
- opinia EIOD z dnia 17 października 2011 r. – opinia EIDO w sprawie pakietu legislacyjnego dotyczącego praw ofiar przestępstw, w tym wniosku dotyczącego dyrektywy ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz wniosku dotyczącego rozporządzenia w sprawie wzajemnego uznawania środków ochrony w sprawach cywilnych (2012/C 35/02), Bruksela, dnia 17 października 2011 r. (Dz. Urz. UE C 35 z 9.02.2012, s. 10)
- pr. aut. – ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. – Prawo autorskie i prawa pokrewne (tekst jedn.: Dz. U. z 2006 r. Nr 90, poz. 631 z późn. zm.)
- pr. pras. – ustawa z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe (Dz. U. Nr 5, poz. 24 z późn. zm.)

- projekt
dyrektywy
ustanawiającej
normy
minimalne
- projekt
dyrektywy
w sprawie
ochrony osób
fizycznych
- projekt
rozporządzenia
- rekomendacja
nr R (87)15
- rekomendacja
nr Rec (2006)8
- rozporządzenie
nr 606/2013
- projekt dyrektywy ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw, COM(2011)275 wersja ostateczna na stronie: eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?&COM:2011:0275:FIN:PL:PDF [dostęp: 2.09.2013]
 - Wniosek: dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych przez właściwe organy do celów zapobiegania przestępstwom, prowadzenia dochodzeń w ich sprawie, wykrywania ich i ścigania albo wykonywania kar kryminalnych oraz swobodnego przepływu tych danych, COM (2012)10 wersja ostateczna–2012/00109(COD), EUR-Lex: 52012PC0010 – PL
 - rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i swobodnym przepływem takich danych (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) – wniosek Komisji Europejskiej COM (2012)11 wersja ostateczna na stronie: eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?&COM:2012:0011:FIN:PL:PDF [dostęp: 2.09.2013]
 - rekomendacja nr R (87)15 Komitetu Ministrów [Rady Europy] o ochronie danych osobowych wykorzystywanych w sektorze Policji z dnia 17 września 1987 r. (tekst polski na stronie http://www.giodo.gov.pl/230/id_art/653/j/pl/ [dostęp: 2.01.2014])
 - recommendation Rec (2006)8 of the Committee of Ministers [of the Council of Europe] on the assistance to crime victims of 14 June 2006 (w:) *Victims – Support and Assistance*, Strasbourg 2006, s. 71 i n.; tekst polski (w:) E. Bieńkowska, L. Mazowiecka, *Ofiara przestępstwa w dokumentach międzynarodowych*, Warszawa 2009, s. 119 i n.
 - rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 606/2013 z dnia 12 czerwca 2013 r. w sprawie wzajemnego uznawania środków ochrony w sprawach cywilnych (Dz. Urz. UE L 181 z 29.06.2013, s. 4)

TFUE	– Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 47)
Traktat z Lizbony	– Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r. (Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569)
TUE	– Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 13)
u.d.i.p.	– ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. Nr 112, poz. 1198 z późn. zm.)
u.o.d.o.	– ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2002 r. Nr 101, poz. 926 z późn. zm.)
u.p.k.	– ustawa z dnia 7 lipca 2005 o państwowej kompensacie przysługującej ofiarom niektórych przestępstw (Dz. U. Nr 169, poz. 1415 z późn. zm.)
u.p.p.r.	– ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. Nr 180, poz. 1493 z późn. zm.)

Inne

EIOD	– Europejski Inspektor Ochrony Danych
OTK-A	– Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego; zbiór urzędowy, Seria A
Prok. i Pr.	– Prokuratura i Prawo

Wystąpienia

Andrzej Seremet*

Serdecznie witam w imieniu swoim oraz naszych patronów i współorganizatorów: Dyrektora Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury – Pana **Leszka Pietraszko** oraz Prezesa Wydawnictwa Wolters Kluwer – Pana **Włodzimierza Albina** i wszystkich zgromadzonych oraz śledzących na żywo w Internecie konferencję pt. „Ochrona danych osobowych i wizerunku ofiary”.

Witam w szczególności Pana prof. dr. hab. **Andrzeja Rzeplińskiego** – Prezesa Trybunału Konstytucyjnego RP i w tym miejscu pragnę podziękować Panu Prezesowi za umożliwienie Prokuraturze Generalnej zorganizowania naszej konferencji w Trybunale Konstytucyjnym.

Witam wielce szanownych gości:

- Panią prof. **Irenę Lipowicz** – Rzecznika Praw Obywatelskich,
- Panią **Agnieszkę Kozłowską-Rajewicz** – Pełnomocnika Rządu do spraw Równego Traktowania,
- Pana **Wojciecha Węgrzyna** – Podsekretarza Stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości,
- Pana dr. **Wojciecha Wiewiórowskiego** – Generalnego Inspektora Da-
nych Osobowych.

Witam także ekspertów, wybitnych przedstawicieli nauki, sędziów, w szczególności sędziów Trybunału Konstytucyjnego oraz Sądu Najwyższego.

* Prokurator Generalny

Witam:

- prokuratorów – koordynatorów ds. ofiar i mediacji,
- adwokatów,
- dziennikarzy,
- przedstawicieli Rzecznika Praw Dziecka oraz Komendanta Głównego Policji,
- a także przedstawicieli organizacji pozarządowych.

Jest mi niezmiernie miło, że mogę otworzyć konferencję poświęconą ochronie danych osobowych i wizerunku ofiary. Cieszę się tym bardziej, ponieważ dzisiejsza konferencja odbywa się z okazji 10-lecia ustanowienia przez polski parlament Dnia Ofiar Przestępstw¹.

Dużo wcześniej, bo ponad ćwierć wieku temu, z propozycją obchodów Dnia Ofiar Przestępstw w państwach europejskich wystąpiły organizacje pozarządowe skupione w obecnym Victim Support Europe.

Dodam, że w Polsce ten Dzień jest obchodzony od 1999 r. – wówczas została opublikowana, jako trzecia na świecie, Polska Karta Praw Ofiary².

Podkreślam, że dzień ten został ustanowiony nie po to, aby był uroczystie obchodzony, ale po to, aby monitorować sytuację ofiar przestępstw i nieustannie przypominać o ich cierpieniu i krzywdzie.

Szczególne podziękowania składam Panu Prezesowi Trybunału Konstytucyjnego za możliwość zorganizowania konferencji w tak szacownym i godnym miejscu. Zainteresowania Pana Prezesa prawami człowieka są powszechnie znane, liczę na dalszą współpracę w tej dziedzinie.

Wszyscy zdajemy sobie doskonale sprawę z tego, że w dobie powszechnego rozwoju mediów ochrona ofiar przestępstw, w tym w szczególności ich danych osobowych oraz wizerunku, nabiera szczególnego znaczenia.

Źródła prawa wyznaczają określone standardy ochrony danych osobowych i wizerunku ofiar przestępstw. Według tego standardu, poza wyjątkami przewidzianymi w ustawie, to inne podmioty niż osoba fizyczna są odpowiedzialne za ochronę jej wizerunku i danych osobowych.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.) gwarantuje ochronę prywatności. Zgodnie z jej art. 47 każdy ma prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz do decydowania o swoim życiu osobistym.

¹ Ustawa z dnia 12 lutego 2003 r. o ustanowieniu 22 lutego Dniem Ofiar Przestępstw (Dz. U. Nr 59, poz. 517).

² *Polska Karta Praw Ofiary*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa, październik 1999 r.

Z kolei art. 51 ust. 1 Konstytucji stanowi, że nikt nie może być obowiązany inaczej niż na podstawie ustawy do ujawniania informacji dotyczących jego osoby.

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2002 r. Nr 101, poz. 926 z późn. zm.) w art. 1 ust. 1 stanowi, że każdy ma prawo do ochrony dotyczących go danych osobowych, a w art. 23 ust. 1 pkt 1, że przetwarzanie danych jest możliwe tylko za zgodą osoby, której te dane dotyczą.

Ustawa z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe (Dz. U. Nr 5, poz. 24 z późn. zm.) w rozdziale 2, odnoszącym się do praw i obowiązków dziennikarzy, w art. 14 ust. 6 stanowi, że nie wolno bez zgody osoby zainteresowanej publikować informacji oraz danych dotyczących prywatnej sfery życia, chyba że wiąże się to bezpośrednio z działalnością publiczną danej osoby.

Szczególna rola, jaka przypada w udziale dziennikarzom wynika z faktu, że ich zadaniem jest służba społeczeństwu i państwu, a ich działania mają być zgodne z etyką zawodową i zasadami współżycia społecznego, w granicach określonych przez ustawę.

Dziennikarz, zgodnie z art. 12 ust. 1 pkt 2 pr. pras., jest zobligowany do ochrony dóbr osobistych oraz interesów działających w dobrej wierze informatorów i innych osób okazujących mu zaufanie. Natomiast przepis art. 15 ust. 2 pkt 2 pr. pras. zobowiązuje dziennikarza do zachowania w tajemnicy wszelkich informacji, których ujawnienie mogłoby naruszać chronione prawem interesy osób trzecich.

Ponadto zgodnie z art. 13 pr. pras. dziennikarzom nie wolno publikować danych osobowych i wizerunku osób, przeciwko którym toczy się postępowanie przygotowawcze lub sądowe, jak również danych osobowych i wizerunku świadków, pokrzywdzonych i poszkodowanych, chyba że osoby te wyrażą na to zgodę.

Należy w tym miejscu podkreślić z całą mocą, że to osoba fizyczna ma prawo do decydowania i wyrażenia zgody na wykorzystanie jej wizerunku, że to ona jest dysponentem tego dobra. Potwierdza to także regulacja zawarta w ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Przepis art. 81 stanowi, że rozpowszechnienie wizerunku wymaga zezwolenia osoby na nim przedstawionej.

Wysiłki na rzecz wypracowania odpowiedniego standardu ochrony życia prywatnego, w tym także prywatności ofiar przestępstw, są przedmiotem zainteresowania Unii Europejskiej.

Przykładem niech będzie dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Dz. Urz. UE L 315 z 14.11.2012, s. 57), która weszła w życie 15 listopada 2012 r.

Jednym z celów tej dyrektywy jest prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego z jednoczesnym poszanowaniem prawa do rzetelnego procesu sądowego (pkt 66 preambuły).

Dyrektywa już w preambule stanowi, że ochrona prywatności ofiary może być jednym z istotnych sposobów zapobiegania wtórnej lub ponownej wiktyimizacji, zastraszaniu i odwetowi oraz może zostać zrealizowana poprzez szeroki zakres środków, w tym nieujawnianie informacji dotyczących tożsamości i miejsca pobytu ofiary lub ograniczenie dostępu do takich informacji (pkt 54 preambuły).

Co istotne, zgodnie z art. 21 dyrektywy „Państwa członkowskie zapewniają, by właściwe organy mogły przyjmować podczas postępowania karnego odpowiednie środki w celu ochrony prywatności, w tym ochrony cech osobowych ofiary uwzględnianych w indywidualnej ocenie przewidzianej w art. 22 oraz wizerunku ofiar i członków ich rodzin. (...)”

W celu ochrony prywatności, integralności osobistej i danych osobowych ofiar państwa członkowskie, z poszanowaniem wolności wypowiedzi i informacji oraz wolności i pluralizmu mediów, zachęcają media do przyjmowania środków samoregulacyjnych”.

Państwa członkowskie zobligowane są do wprowadzenia w życie przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych niezbędnych do wykonania niniejszej dyrektywy w terminie do dnia 16 listopada 2015 r.

Kolejnym przykładem zabiegów czynionych przez Unię Europejską w dziedzinie ochrony życia prywatnego są prace nad projektowaną dyrektywą w sprawie ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych przez właściwe organy do celów zapobiegania przestępstwom, prowadzenia dochodzeń w ich sprawie, wykrywania ich i ścigania albo wykonywania kar kryminalnych oraz swobodnego przepływu tych danych (projekt z dnia 25 stycznia 2012 r.). Dyrektywa ta ma zastąpić decyzję ramową Rady 2008/977/WSiSW z dnia 27 listopada 2008 r. w sprawie ochrony danych osobowych przetwarzanych w ramach współpracy policyjnej i sądowej w sprawach karnych (Dz. Urz. UE L 350 z 30.12.2008, s. 60).

Dyrektywa ta jest elementem realizacji programu sztokholmskiego w ramach utworzenia kompleksowego systemu ochrony danych UE.

Wniosek zmierza do zapewnienia spójnego, wysokiego poziomu ochrony danych w tym obszarze, przyczyniając się tym samym do pogłębienia wzajemnego zaufania między organami policyjnymi i sądowymi różnych państw członkowskich oraz ułatwiając swobodny przepływ danych a także współpracę między organami policyjnymi i sądowymi.

W preambule projektowanej dyrektywy w pkt 7 określony jest cel regulacji. Jest nim przede wszystkim skuteczna ochrona danych osobowych w całej Unii, która wymaga wzmocnienia praw podmiotów danych oraz obowiązków podmiotów, które przetwarzają dane osobowe.

W projektowanej dyrektywie rozróżnia się dane osobowe należące do określonej kategorii osób. Jedną z tych kategorii są pokrzywdzeni (pkt 23 preambuły).

Ponadto projektowana dyrektywa reguluje także sytuacje, w których dane przekazywane są do państw trzecich lub organizacji międzynarodowych (pkt 45 preambuły).

Warto także zwrócić uwagę na fakt, że dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw przykłada ogromną wagę do działań edukacyjnych i uświadamiających na temat określonych praw, co może skutkować przede wszystkim zminimalizowaniem negatywnego wpływu przestępstwa oraz ryzyka wtórnej i ponownej wiktyimizacji, zastraszenia czy odwetu.

Unia skłania państwa członkowskie do prowadzenia kampanii informacyjnych i uświadamiających oraz programów badawczych i edukacyjnych, prowadzonych z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego (art. 26 ust. 2 dyrektywy 2012/29/UE).

Prokurator Generalny nie ustaje w swych wysiłkach na rzecz poprawy sytuacji ofiar przestępstw, a czyniąc zadość regulacjom unijnym organizuje sesje, które mają uświadamiać i edukować w zakresie praw ofiar. Pozwolę sobie wspomnieć tylko, że do tej pory zostały wydane następujące publikacje dotyczące tej tematyki:

- 1) *Uprawnienia pokrzywdzonego przestępstwem* (E. Bieńkowska, L. Mazowiecka, Warszawa 2009, 2011 i 2014);
- 2) *Wiktyimizacja wtórna. Geneza, istota i rola w przekształcaniu polityki traktowania ofiar przestępstw* (red. L. Mazowiecka, Warszawa 2012);
- 3) *Mediacja karna jako forma sprawiedliwości naprawczej* (red. L. Mazowiecka, Warszawa 2011);
- 4) *Mediacja w praktyce prokuratorskiej – dziś i jutro* (red. L. Mazowiecka, Warszawa 2012);

- 5) *Kompensata państwowa dla ofiar przestępstw w Polsce. Teraźniejszość i przyszłość* (red. L. Mazowiecka, Warszawa 2012);
 - 6) *Ofiary przestępstw z nienawiści* (red. L. Mazowiecka, Warszawa 2013);
 - 7) *Mediacja karna jako instytucja ważna dla pokrzywdzonego* (red. L. Mazowiecka, Warszawa 2013);
- oraz
- 8) *Jak skutecznie chronić ofiary przemocy w rodzinie? Ofiary wysokiego ryzyka, standardy międzynarodowe, polskie realia* (red. L. Mazowiecka, Warszawa 2013).

Z dzisiejszej sesji również ukaże się publikacja pt. *Ochrona danych osobowych i wizerunku ofiary przestępstwa*.

W tym roku w ramach realizacji działań edukacyjnych i uświadamiających Prokurator Generalny ma zamiar jeszcze zorganizować sesję na temat:

- 1) Ofiar handlu ludźmi w postępowaniu karnym;
- 2) Ochrony interesów dziecka jako świadka i ofiar przestępstw oraz
- 3) Przemocy w rodzinie.

Przypomnę tylko, że to dzięki współpracy z naszym patronem – Wolters Kluwer wydano liczne, wymienione przeze mnie publikacje dotyczące ofiar przestępstw. Dzięki współpracy z Krajową Szkołą Sądownictwa i Prokuratury są one rozpowszechniane wśród prokuratorów, sędziów, aplikantów i asesorów, środowisk prawniczych.

Cały czas próbujemy znaleźć dobre praktyki i rozwiązania, aby wiedzę uzyskaną podczas naszych sesji przekazać jak największej liczbie osób, które w swojej pracy mają kontakt z ofiarą. Dlatego będziemy kontynuowali powszechny dostęp do sesji poprzez jej transmisję na żywo w Internecie, a następnie udostępnianie na stronach Prokuratury Generalnej, Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury i Wolters Kluwer.

Dziękuję Państwu za przybycie na dzisiejszą sesję. Życzę owocnych obrad i czekam na wnioski, które Prokurator Generalny będzie mógł wykorzystać w swojej dalszej pracy.

Wojciech Węgrzyn*

Na pytanie, czy w praktyce dane osobowe i wizerunek ofiary przestępstwa są chronione, można spróbować odpowiedzieć np. na podstawie działania Ośrodków Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem.

Ośrodki Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem powstały w 2009 r. Docelowym założeniem przy tworzeniu ośrodka w każdym województwie było stworzenie sieci podmiotów (Policja, sądy, organizacje pozarządowe), zajmujących się udzielaniem specjalistycznej pomocy pokrzywdzonym, tworzących system regionalny lub lokalny. Konieczne zatem było stworzenie standardów pracy Ośrodków Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem w celu stworzenia jednolitych norm działania Ogólnopolskiej Sieci Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem oraz stworzenie ułatwień dla organizacji podejmujących się tego zadania.

16 ośrodków w całej Polsce utworzyło wraz z innymi podmiotami **Ogólnokrajową Sieć Pomocy Ofiarom Przestępstw**. Ośrodki zlokalizowane zostały przy funkcjonujących już organizacjach pozarządowych świadczących pomoc: osobom pokrzywdzonym przestępstwem, w tym ofiarom przemocy w rodzinie, zajmujących się interwencją kryzysową, z wykorzystaniem ich bazy lokalowej.

Główne działania Ośrodka, to:

- zapewnienie ogólnodostępnego wsparcia w uzyskaniu bezpłatnej i profesjonalnej pomocy prawnej, psychologicznej, socjalnej i innych świadczeń osobom pokrzywdzonym przestępstwem, z zachowaniem dyskrecji w zakresie świadczonej pomocy;

* Wojciech Węgrzyn – Podsekretarz Stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości.

- prowadzenie bazy danych podmiotów działających na rzecz przewidywania skutków przestępstwa oraz udzielanie informacji na temat możliwości uzyskania pomocy specjalistycznej;
- przydzielanie pokrzywdzonemu – szczególnie tzw. pokrzywdzonym wrażliwym, asystenta – opiekuna ofiary.

Zgodnie ze standardami pracy z osobami pokrzywdzonymi przestępstwem, Ośrodki Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem prowadzą rejestry usług, zawierające co najmniej dane teleadresowe osoby pokrzywdzonej, datę i rodzaj udzielonej pomocy. Ośrodek ma obowiązek informować osoby pokrzywdzone o prowadzeniu rejestru usług oraz o prawie do odmowy udzielenia informacji o danych osobowych. Rejestr usług powinien być przechowywany w sposób zapewniający bezpieczeństwo gromadzonych danych, minimum 3 lata od zakończenia danego roku kalendarzowego z zachowaniem zasady poufności. Po upływie okresu przechowywania rejestru usług ulegają zniszczeniu lub są archiwizowane.

Z praktyki funkcjonowania Ośrodka Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem wynika, iż biorąc pod uwagę specyficzną sytuację (prawną, emocjonalną, społeczną, zdrowotną i ekonomiczną) osób pokrzywdzonych przestępstwem oraz zobowiązania społeczne i prawne wobec tych osób, Ośrodki Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem respektują zasadę poufności – tzn. wszystkie świadczenia udzielane osobom pokrzywdzonym w Ośrodku są całkowicie poufne, z uwzględnieniem wyjątków wynikających z obowiązującego prawa. Zasada ta oznacza, że:

- a) wszystkie osoby zaangażowane w działania Ośrodka (pracownicy merytoryczni, administracyjni, gospodarczy, wolontariusze, współpracownicy, nadzór z ramienia organizacji prowadzącej itp.) są zobowiązane do zachowania w tajemnicy informacji o zgłaszanych zdarzeniach i innych danych „wrażliwych” dotyczących osób korzystających z pomocy;
- b) sposób, forma udzielania pomocy muszą uwzględniać potrzebę poufności, w tym: miejsce prowadzenia działalności (miejsca spotkań, poczekalnia, wejścia), sposób dokonywania rejestracji, przechowywania dokumentacji, sposoby komunikowania się z klientem, pomiędzy pracownikami itp.;
- c) osobom trzecim nie są udzielane informacje na temat prowadzonych spraw i osób korzystających z pomocy bez ich uprzedniej zgody; wymaga się poinformowania osoby o potrzebie pozyskiwania informa-

cji od osób trzecich; tylko w przypadku zagrożenia życia i zdrowia można pominąć taką zgodę (rozszerzenie zasady poufności);

- d) osoba pokrzywdzona informowana jest o ograniczeniach zasady poufności, np. obowiązku udzielania informacji na żądanie sądu, prokuratury lub innego uprawnionego organu.

Poza Ośrodkami Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przepęstwem, pomocy ofiarom przestępstw udzielają także inne podmioty, które uzyskują na ten cel dotacje z Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej w części dotyczącej pomocy pokrzywdzonym. Zgodnie z § 13 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 stycznia 2012 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej¹, pomoc finansowana z tego Funduszu może być udzielona pokrzywdzonym przestępstwem oraz członkom ich rodzin na ich wniosek lub z własnej inicjatywy podmiotu. Pamiętając jednak o konieczności ochrony danych osobowych osób pokrzywdzonych, w ust. 2 tego przepisu mowa jest o tym, że wniosek taki – zawierający dane wnioskodawcy w zakresie niezbędnym do udzielenia pomocy wraz z dokumentami potwierdzającymi okoliczności wskazane we wniosku oraz uzasadnienie, powinien także zawierać oświadczenie pokrzywdzonego o wyrażeniu zgody na przetwarzanie jego danych osobowych w zakresie **niezbędnym do rozpatrzenia wniosku i udzielenia pomocy**. W szczególnie uzasadnionych wypadkach dopuszczalne jest także udzielenie pomocy osobie, która z ważnych powodów nie chce podać swoich danych.

Na konieczność ochrony danych osobowych zwraca się także szczególną uwagę na etapie oceny sprawozdań z wykorzystania środków z Funduszu. Wszelkie dokumenty zawierające dane osobowe osób pokrzywdzonych, które uzyskały pomoc (niezbędne do kontroli i potwierdzenia zasadności wydatków poniesionych z Funduszu) ulegają zniszczeniu niezwłocznie po ich weryfikacji.

Pomoc udzielana osobom pokrzywdzonym przestępstwem realizowana jest przede wszystkim przez organizacje pozarządowe. Podmioty te są szczególnie uwrażliwione na konieczność ochrony danych osobowych, zwłaszcza jeżeli chodzi o tak specyficzną grupę, jaką są osoby pokrzywdzone przestępstwem.

¹ Uchylone rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 lutego 2014 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej (Dz. U. Nr 189).

Irena Lipowicz*

Obchody Tygodnia Pomocy Osobom Pokrzywdzonym Prześstępstwem to cenna inicjatywa, mająca na celu zwrócenie szczególnej uwagi na potrzeby i prawa tych osób. Uczestniczy w niej wiele instytucji państwowych i organizacji pozarządowych, organizowane są konferencje, publikowane nowe dane. Niestety, wynika z nich, że mimo upływu czasu niewiele się zmienia. Szczególnie w zakresie rozwiązań prawnych.

Uważam, że zmian i to pilnych wymagają przepisy dotyczące zagwarantowania szerszej ochrony dzieci i osób z niepełnosprawnością pokrzywdzonych przemocą; kwestia ochrony wizerunku osób pokrzywdzonych przestępstwem; urealnienie kompensaty państwowej dla ofiar przestępstw, bowiem jest ona w praktyce nieosiągalna.

Nowa procedura przesłuchania dziecka

Rozwiązanie regulujące procedurę przesłuchania dziecka wprowadzone zostało do kodeksu postępowania karnego z dniem 1 lipca 2003 r. W obecnym brzmieniu, które weszło w życie z dniem 27 stycznia 2014 r., przepis art. 185a § 1 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.) stanowi, iż „w sprawach o przestępstwa popełnione z użyciem przemocy lub groźby bezprawnej lub określone w rozdziałach XXIII, XXV i XXVI Kodeksu karnego pokrzyw-

* Irena Lipowicz – Rzecznik Praw Obywatelskich.

dzanego, który w chwili przesłuchania nie ukończył 15 lat, przesłuchuje się w charakterze świadka tylko wówczas, gdy jego zeznania mogą mieć istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy, i tylko raz, chyba że wyjdą na jaw istotne okoliczności, których wyjaśnienie wymaga ponownego przesłuchania, lub żąda tego oskarżony, który nie miał obrońcy w czasie pierwszego przesłuchania pokrzywdzonego". Ponadto wskazać wypada, iż w znowelizowanym przepisie postanowiono, iż w przesłuchaniu oprócz biegłego psychologa, prokuratora, obrońcy, pełnomocnika pokrzywdzonego, osoby wymienionej w art. 51 § 2 ma prawo wziąć udział również osoba pełnoletnia wskazana przez pokrzywdzonego, o którym mowa w § 1 tegoż przepisu, jeżeli nie ogranicza to swobody wypowiedzi przesłuchiwanego. Należy ponadto podkreślić, iż w § 4 art. 185a k.p.k. rozszerzono zakres stosowania szczególnego trybu przesłuchania na małoletniego pokrzywdzonego, który w chwili przesłuchania ukończył 15 lat. Przesłuchuje się go w warunkach określonych w § 1–3, gdy zachodzi uzasadniona obawa, że przesłuchanie w innych warunkach mogłoby wywrzeć negatywny wpływ na jego stan psychiczny. Celem przedmiotowej regulacji jest zwiększenie zakresu ochrony małoletniego przed wtórną wiktymizacją. Wydaje się, iż powyższe regulacje zapobiegą wielokrotnym, uciążliwym przesłuchaniom małoletnich. Cel ten ma zostać spełniony również dzięki wprowadzeniu obligatoryjnego posiadania przez oskarżonego obrońcy oraz sporządzanie zapisu obrazu i dźwięku przesłuchania małoletniego. Powyższe zmiany są implementacją dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/92/UE w sprawie zwalczania niegodziwego traktowania w celach seksualnych i wykorzystywania seksualnego dzieci oraz pornografii dziecięcej, zastępującej decyzję ramową Rady 2004/68/WSiSW (Dz. Urz. UE L 2011 z 17.12.2011, s. 1) w zakresie zapewnienia większej ochrony małoletnim pokrzywdzonym.

Bardzo ważne jest także skuteczne zagwarantowanie uprawnień dzieci do swobodnego wyrażania poglądów we własnych sprawach. W tej kwestii, jako Rzecznik Praw Obywatelskich, kierowałam liczne wystąpienia między innymi do Ministra Sprawiedliwości postulując, aby wszystkie przestępstwa popełnione wobec osób małoletnich były ścigane z urzędu. Dotyczy to kategorii spraw, w których wszczęcie postępowania zależy od złożenia wniosku o ściganie, a pokrzywdzonymi są dzieci – nieuprawnione przecież do złożenia wniosku. W ich imieniu wnioski takie może złożyć rodzic, ale może się zdarzyć, że to rodzic jest ewentualnym sprawcą czynu, co sprawia, że uprawnienia dzieci w tym zakresie są fikcją.

Ochrona wizerunku

Prawo do ochrony danych osobowych i wizerunku jest prawem konstytucyjnie gwarantowanym każdej jednostce (por. art. 51 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.). Jednak ochrona tej sfery prywatności nabiera szczególnego znaczenia w przypadku osób pokrzywdzonych przestępstwem, bowiem naruszenie tego prawa prowadzi nierzadko do ich tzw. wtórnej wiktylizacji.

Ochrona wizerunku i danych osobowych pokrzywdzonego realizuje się na dwóch płaszczyznach. Pierwsza dotyczy rozpowszechniania wizerunku pokrzywdzonego przestępstwem w mediach. Zgodnie z art. 13 ust. 2 ustawy z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe (Dz. U. Nr 5, poz. 24 z późn. zm.), nie wolno publikować w prasie danych osobowych i wizerunku świadków, pokrzywdzonych i poszkodowanych, chyba że osoby te wyrażą na to zgodę. By zobrazować, jak ważną funkcję ochronną powinien pełnić ten przepis w porządku prawnym, posłużę się przykładem sprawy badanej w Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich. Otóż w 2011 r. zwróciła się do nas pokrzywdzona, która w dzieciństwie doznała niebywałej traumy. Dokonano zabójstwa jej matki, a także usiłowano pozbawić życia zarówno ją, jak i innego członka jej rodziny. Wraz z rodziną opuściła ona rodzinną miejscowość, by przejść długoletnią terapię, albowiem nie mogła uporać się ze stresem pourazowym. Kilkanaście lat po tych wydarzeniach w mediach opublikowano artykuł na temat tej zbrodni, w którym opisano drastyczne szczegóły, nawet te, które dotąd nie były znane samym pokrzywdzonym. Bez zgody pokrzywdzonych ujawniono także ich dane osobowe, co pozwalało na identyfikację przez otoczenie. Co więcej, traumatyczne wspomnienia odżyły, a pokrzywdzone panie zostały narażone na wtórna wiktylizację, jak określamy sytuację ponownej krzywdy.

Przykład ten ukazuje przedstawicielom mediów, jak potężną i niebezpieczną siłą dysponują. Nierespektowanie przepisów prawa i zasad etycznych może spowodować nieodwracalne, negatywne skutki u ludzi pokrzywdzonych, którzy w efekcie są poddani swoistej stygmatyzacji do końca życia. Takie działanie może ich nawet doprowadzić do targnięcia się na własne życie. A przecież kodeks etyki mediów nakazuje dziennikarzom kierowanie się w swojej pracy m.in. zasadą szacunku i tolerancji, poszanowania ludzkiej godności, dóbr osobistych, a w szczególności prywatności i dobrego imienia. W żadnym wypadku interes redakcji nie może być nadrzędny w stosunku do dobra osób pokrzywdzonych. Ba, wątpliwości natury prawnej i etycznej budzi emitowanie przez media, nawet za wiedzą

i zgodą odpowiednich organów, czynności procesowych z udziałem osób pokrzywdzonych, skutki bywają dramatyczne.

Pokrzywdzony przestępstwem ma co prawda możliwość złożenia powództwa cywilnego o ochronę dóbr osobistych, ale droga ta pociąga za sobą nierzadko znaczne koszty sądowe, a ponadto wyrok sądu cywilnego nie jest w stanie zniwelować szkód, jakich doznał wskutek publikacji w mediach jego danych osobowych i wizerunku. Niestety trzeba zauważyć, że w takim wypadku wolność wypowiedzi i przekazywania informacji pozostaje w kolizji z dobrem pokrzywdzonego.

Dруга płaszczyzna ochrony wizerunku i danych osobowych pokrzywdzonego realizowana jest przez organy prowadzące postępowanie karne, tj. prokuraturę i sąd. Instytucja świadka anonimowego (art. 184 k.p.k.) pozwala w postępowaniu karnym na ochronę świadka, mającego zarazem status pokrzywdzonego, przed zagrożeniami, które mogą powstać na tle wykonywania ustawowego obowiązku współdziałania z organami procesowymi. Niezwykle cennym uregulowaniem jest też art. 191 § 3 k.p.k., który uprawnia pokrzywdzonego – w sytuacji, gdy w związku z jego czynnościami obawia się użycia przemocy lub groźby bezprawnej wobec świadka lub bliskiej mu osoby – do złożenia wniosku o zastrzeżenie danych dotyczących miejsca jego zamieszkania do wyłącznej wiadomości sądu lub prokuratora. Przepis ten może mieć ogromne znaczenie dla pokrzywdzonego. Stwierdzam jednak z przykrością, że nie zawsze pokrzywdzeni są pouczani o przysługujących im uprawnieniach w tym zakresie, o czym świadczą skargi kierowane do Biura RPO. Proszę więc pamiętać o tym uprawnieniu, jeśli ktoś w Państwa otoczeniu padnie ofiarą np. napadu lub włamania.

Ważną rolę w przeciwdziałaniu wtórnej wiktymizacji odgrywa możliwość przeprowadzenia czynności okazania w sposób wyłączający możliwość rozpoznania pokrzywdzonego. Należy zatem wyposażać wszystkie jednostki Policji w pomieszczenia przystosowane do przeprowadzania tych czynności (np. w tzw. lustra weneckie). Również sędziowie, podając wyrok do publicznej wiadomości – jeżeli uznają to za celowe ze względu na społeczne oddziaływanie skazania – nie mogą zapominać o tym, że sposób publikacji wyroku może jednocześnie wyrządzić dolegliwości pokrzywdzonemu przestępstwem.

Każde dobro osobiste skupia w sobie dwa elementy – chronioną wartość (np. dobre imię, cześć, wizerunek) oraz prawo żądania od innych jej poszanowania. W państwie prawa oba te elementy powinny być bezwzględnie zagwarantowane i respektowane.

Ofiary przemocy domowej

Uchwalona w dniu 29 lipca 2005 r. ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. Nr 180, poz. 1493 z późn. zm.), znowelizowana następnie ustawą z dnia 10 czerwca 2010 r. (o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 125, poz. 842), zawiera szerokie gwarancje praw dla ofiar tej kategorii przestępstw, między innymi poprzez możliwość nakazania sprawcy opuszczenia lokalu mieszkalnego zajmowanego wspólnie z osobą pokrzywdzoną, a także zakazu kontaktowania się lub zbliżania się do tych osób na wskazaną odległość. Ustawa ta stworzyła prawne podstawy do przyjęcia przez Radę Ministrów Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie, który określa działania w zakresie podnoszenia świadomości społecznej na temat przyczyn i skutków przemocy w rodzinie, oraz upowszechniania informacji o możliwościach i formach pomocy dla pokrzywdzonych. Ustawa wprowadziła również wymóg tworzenia w gminach zespołów interdyscyplinarnych zajmujących się przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie.

Warto zwrócić uwagę na bardzo cenną działalność organizacji pozarządowych na rzecz ofiar przemocy w rodzinie. Przykładem jednej z inicjatyw było zainaugurowanie, w dniu 23 lutego 2011 r., Krajowego Partnerstwa na rzecz Ochrony Dzieci Przed Przemocą. Do działania w ramach tego Partnerstwa zaproszone zostały organizacje pozarządowe z całej Polski, a patronat objął, między innymi, Rzecznik Praw Obywatelskich. W kwietniu i maju 2012 r. organizacje pozarządowe zrzeszone w tym Partnerstwie zorganizowały kampanię społeczną przeciwko przemocy werbalnej: „Słowa ranią na całe życie”. Dostrzeżony został tym samym problem stosowania przemocy psychicznej przez rodziców wobec dzieci w tych rodzinach, w których sposobem wychowania jest krzyk, ubliżanie i poniżanie dziecka. Obecne przepisy, dotyczące postępowania ze sprawcami przestępstw seksualnych wobec dzieci, przewidują zwiększenie skuteczności decyzji podejmowanych przez organy wymiaru sprawiedliwości, zmierzających do poddania sprawców terapii tonizującej przestępcze zachowania seksualne. Należy przy tym zaznaczyć, że sprawcy przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności stwarzają wysokie ryzyko powrotu do przestępstwa. Zwiększone zostały w związku z tym uprawnienia Policji dotyczące możliwości zarządzenia kontroli operacyjnej w sytuacji podejrzenia popełniania przestępstw nagabywania dzieci dla celów seksualnych – m.in. za

pośrednictwem Internetu. Powinno to pozwolić na skuteczniejsze wykrywanie i ściganie sprawców przestępstw pedofilskich w Internecie, co dotychczas było utrudnione.

Kompensata państwowa

Kwestią, na którą warto zwrócić szczególną uwagę, jest kompensata państwowa dla ofiar przestępstw. Jako Rzecznik Praw Obywatelskich przypominam, że musimy dostrzegać wyjątkową sytuację osób, które z jednej strony zmagają się z traumatycznymi skutkami przestępstw, na przykład w postaci ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, a z drugiej – nie mogą liczyć na naprawienie szkody od sprawcy przestępstwa, bo nie ma on żadnego majątku. Ta niezwykle dramatyczna sytuacja powinna determinować skuteczną ochronę ze strony państwa w postaci kompensat, tak by ofiary te nie doznawały uciążliwości, a częstokroć i upokorzeń większych, niż już doznały stając się ofiarami przestępstwa, a tak się niestety zdarza.

W Polsce aż do 2005 roku nie istniał system państwowej pomocy przysługującej ofiarom przestępstw i osobom im najbliższym. Tymczasem większość państw Europy Zachodniej stosowne procedury w tym zakresie wprowadziła już w latach 70. Wprowadzenie instytucji kompensaty było, w moim przekonaniu, obowiązkiem naszego państwa wynikającym nie tylko z prawa unijnego – mam tu na myśli postanowienia opracowanej w 2001 r. „Zielonej Księgi”, poświęconej kompensacji państwowej oraz wydanej na jej podstawie w dniu 29 kwietnia 2004 r. dyrektywy Rady 2004/80/WE odnoszącej się do kompensaty dla ofiar przestępstw (Dz. Urz. UE L 261 z 6.08.2004, s. 15; Dz. Urz. UE Polskie wydanie specjalne, rozdz. 19, t. 7, s. 65) – ale również obowiązkiem wynikającym z roli, jakie państwo winno spełniać względem swoich obywateli. Niestety, ustawa jest wadliwa.

Z przykrością należy odnotować, że w początkowym okresie system kompensat przysługujących ofiarom przestępstw miał marginalny charakter, o czym świadczą statystyki wypłat. Sytuację miało w założeniu poprawić wprowadzenie zmian w 2009 r., które spowodowały, że w obowiązującym systemie brak jest już elementu różnicującego ofiary przestępstw na ofiary przestępstw umyślnych i nieumyślnych, czy ofiary przestępstw umyślnych z użyciem przemocy lub bez jej użycia. Jednakże ustawa jest w dalszym ciągu ustawą martwą, o czym świadczy niska suma kwot, ja-

kie zostały wypłacone pokrzywdzonym tytułem kompensaty. Co więcej, prowadzi bardzo często do wtórnej wiktyimizacji pokrzywdzonych, bo nie dość, że nie uzyskują oni kompensaty, to dodatkowo obciążani są kosztami postępowania w sprawie o przyznanie tej kompensaty. W moim przekonaniu musi pilnie powstać całkowicie nowa ustawa kompensacyjna, a autorzy dotychczasowych, wadliwych ustaw powinni ponieść konsekwencje za tworzenie złej jakości prawa.

Wskazałam powyżej kilka spraw, które wymagają szybkich zmian w prawie. Niektóre z nich mają już swoją długą historię i nie najlepiej świadczą o naszym państwie i systemie prawnym. Walczyłam o te zmiany i będę to czynić dalej. Z nadzieją, że za rok, choćby podczas obchodów następnego Tygodnia Pomocy Osobom Pokrzywdzonym Przestępstwem, nie będziemy musieli wracać do tych samych tematów. Natomiast będziemy mogli sporządzić bilans osiągnięć i pracować nad mapą drogową dalszych działań.

Agnieszka Kozłowska-Rajewicz*

Problemy, o których mówimy dotyczą kilku poziomów rozpatrywania. W związku z tym, również rozwiązania powinny dotyczyć tych kilku poziomów. Z jednej strony mamy bowiem poziom legislacyjny – ustawy: obecny kodeksy karny (ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.), sformułowane przepisy i co z nich wynika i kodeks postępowania karnego (ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.), w którym nie mamy wystarczająco szczegółowego opisu procedur postępowania dla instytucji, które są zaangażowane w proces reakcji na przestępstwo zgwałcenia. Z drugiej strony mamy poziom bardzo wewnętrznych przekonań, kultury po prostu, rozumianej jako tradycja, zbiór oczekiwań wobec kobiet i mężczyzn, pewnych stereotypów, które przekładają się na to, jak są interpretowane fakty związane ze zgwałceniem i jak te interpretacje z kolei przekładają się na poziom ochrony ofiary i jej samopoczucia.

Zacznę może od tego najwyższego i jednocześnie najłatwiejszego do oceny poziomu, czyli poziomu legislacyjnego. W tej chwili, jak wiemy, obowiązuje tryb wnioskowy ścigania przestępstwa zgwałcenia i niestety powoduje on, że w bardzo dużym stopniu ciężar odpowiedzialności za to, co się stanie spada na ofiarę. To ofiara musi decydować o tym, co się wydarzy dalej w procesie i w związku z tym jest bardzo silnie podatna na wszelkie naciski – zarówno swojej własnej rodziny, która wstydzi się tego co się stało, jak również rodziny gwałciiciela, która nie chce, oczywiście, żeby doszło do procesu. Dlatego też jest tak, że dwa tysiące spraw o zgwałcenie, z którymi co roku mamy do czynienia, to tylko czubek góry lodowej. Badania poka-

* Agnieszka Kozłowska-Rajewicz – Pełnomocnik do Spraw Równego Traktowania.

zują bowiem, że tylko co dziesiąta zgwałcona kobieta komukolwiek mówi o gwałcie, który ją spotkał, tylko niektóre z tych ofiar, które zdecydowały się w ogóle o tym powiedzieć, zgłaszają sprawę na Policję, a z tych osób, które poszły na Policję tylko niektóre przypadki mają ciąg dalszy w postaci procesu i ostatecznego wydania wyroku w sprawie. Dzieje się tak, ponieważ tryb wnioskowy powoduje, że w wielu przypadkach, mimo zgłoszenia tego przestępstwa, w ogóle nie dochodzi do schwytania sprawcy. Przypuszczam, że w większości wypadków ofiarom bardzo zależy na tym, żeby sprawa była możliwie nienagłaśniana i żeby niewiele osób wiedziało o tym, co się wydarzyło, żeby ta kwestia pozostała możliwie prywatna. Nie zmienia to jednak faktu, że to pragnienie zachowania prywatności nie oznacza niechęci do złapania sprawcy. Natomiast tryb wnioskowy powoduje, że cały system ochrony ofiary poprzez prawo polega na odstępieniu od ścigania sprawcy – to jest pierwszy błąd tego systemu. Dlatego też cieszę się bardzo, że od wielu tygodni w sejmie składane są projekty poselskie, które zmieniają tryb ścigania za gwałt z trybu wnioskowego na tryb ścigania z urzędu. Mamy trzy projekty. Różnią się one szczegółami, więc dyskusja pewnie trochę potrwa, natomiast jest szansa, że za kilkanaście tygodni będziemy mieli w Polsce nowe prawo, jeżeli chodzi o art. 197, 198, 199 k.k. i jest szansa na to, aby przestępstwa z tych trzech artykułów były ścigane z urzędu.

Kolejny obszar, który też wymaga zdefiniowania i zrealizowania na poziomie legislacyjnym to obszar samej procedury przesłuchań, sposobu przesłuchań ofiar, który obecnie nie chroni przed wielokrotnym przesłuchaniem. Jest to tylko i wyłącznie zależne od empatii, doświadczenia, profesjonalizmu, a czasami także intuicji osób, które prowadzą sprawę, ponieważ nie ma żadnych przepisów w kodeksie postępowania karnego, które by w sposób systemowy obligowały do tego, aby w bardzo konkretny sposób chronić ofiarę przed wielokrotnym przesłuchaniem. Z wyjątkiem dzieci do lat 15 – trzeba zaznaczyć. Te starsze nie podlegają już ochronie. W projektach poselskich, które są w tej chwili w komisji i w podkomisji w sejmie, są też zaproponowane rozwiązania, żeby rozwiązania analogiczne do zawartych w art. 185a k.p.k., który instruuje w jaki sposób przesłuchiwać dzieci, pojawiły się zarówno w stosunku do dzieci starszych niż lat 15, ale też osób dorosłych, które są ofiarami gwałtu. Mam na myśli jednokrotne przesłuchanie, nagranie tego przesłuchania i potem – jeżeli będzie taka potrzeba – odtwarzanie, nawet wielokrotne, jakiegoś fragmentu tego przesłuchania, także podczas sprawy sądowej, po to, aby upewnić się co dokładnie zostało powiedziane. W propozycjach tych znajduje się

również przepis, który mówi o tym, że jeżeli jest konieczność ponownego przesłuchania ofiary podczas sprawy, to można to zrobić on-line, po to, by nie dochodziło do bezpośredniego kontaktu ofiary z przestępcą. Jest także przepis, który uniemożliwia odejście od tej procedury z powodu braków technicznych – np. tego, że w sądzie nie ma kamery albo w Policji dyktafonu. Ponieważ dzisiaj bardzo często jest tak, że chociaż ten przepis dotyczący dzieci do lat 15 jest stosowany, może nie dojść do nagrania w trakcie pierwszego przesłuchania, gdyż występują ku temu powody obiektywne, jak na przykład brak odpowiedniego sprzętu. Taki sprzęt kosztuje 150 zł, nie zmienia to jednak faktu, że jest możliwe odstępianie od tej bezpiecznej procedury z tak błahego powodu. Tak więc zmiana przepisów na poziomie legislacyjnym – na poziomie ustawowym – w tym zakresie jest sprawą absolutnie podstawową. Bardzo się cieszę, że to już się dzieje i że właściwie i ze strony posłów i ze strony gości, którzy przychodzą na komisje, ze strony Ministerstwa Sprawiedliwości i innych resortów, które w tym procesie uczestniczą, jest pewna zgoda co do tego, że kierunek zmian zaproponowanych w projektach ustaw jest słuszny i że należy w szczegółach go przedyskutować, biorąc pod uwagę dobro ofiar przestępstwa zgwałcenia.

Do wielu błędów i skrzywdzenia ofiar dochodzi bardzo często podczas pierwszych przesłuchań na Policji, ponieważ policjanci nie są prawidłowo przygotowani do przeprowadzenia takiego przesłuchania. To są zwykle dzielnicowi, ludzie, którzy krótko pracują w Policji (z powodu np. dużej rotacji), zatem ciężko jest wyszkolić jeden pion, przygotować grupę ludzi, która będzie się tym zajmowała. W związku z tym potrzebna jest swego rodzaju szczegółowa instrukcja, która pokaże standard rozmowy z ofiarą, który mógłby być zastosowany. Utworzenie takich procedur, moim zdaniem, powinno być jak najbardziej sformalizowane, aby nie był to tylko poradnik, który powstanie dzięki grupie aktywistów, ale aby było to prawo. Na przykład w prawie medycznym do niektórych ustaw medycznych są również rozporządzenia, jako załączniki, i te rozporządzenia mają w tytule słowo „standard” (np. standard opieki okołoporodowej¹). W tym „standardzie” jest np. napisane, że kobieta ciężarna powinna mieć trzy razy w ciągu ciąży badanie USG: pierwsze USG w tym terminie, drugie USG w tym terminie, trzecie USG w tym terminie. Jako standard jest

¹ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 września 2012 r. w sprawie standardów postępowania medycznego przy udzielaniu świadczeń zdrowotnych z zakresu opieki okołoporodowej sprawowanej nad kobietą w okresie fizjologicznej ciąży, fizjologicznego porodu, położu oraz opieki nad noworodkiem (Dz. U. Nr 1100).

wpisane, że lekarz powinien rozmawiać z pacjentką w określony sposób. W jaki? – proszę bardzo, jest w tym standardzie zapisane, jak taki wywiad z pacjentką powinien wyglądać. Łącznie z tym, że zaczyna się od „Dzień dobry Pani”. Jest tam po prostu zawarta przykładowa rozmowa – typowy dialog między lekarzem a pacjentką. Czy jest to potrzebne? Może się wydawać, że takie rozwiązanie jest obraźliwe dla lekarzy, ale jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, jak wielu lekarzy nie rozmawia ze swoimi pacjentami, tylko po wymianie kilku krótkich słów po prostu wypisuje receptę – może się okazać, że jest to wskazane. Myślę więc, że nie ma co zastanawiać się, czy obrazimy kogoś przygotowując instrukcję, która pomoże w sposób profesjonalny zajmować się ofiarami.

Ostatni poziom, dotyczący stereotypów, jest najtrudniejszy do pokonania. Niestety, jeżeli funkcjonuje przeświadczenie, że do gwałtu dochodzi dlatego, że kobieta sprowokowała taką sytuację, to bardzo trudno jest to zmienić przepisem. Wiem, że były przeprowadzane badania wśród sędziów i prokuratorów dotyczące ich poglądów na temat spraw przestępstw seksualnych. W badaniach tych okazało się, że jeżeli do gwałtu dochodziło np. na prywatce, albo jeżeli osoba zgwałcona była kobietą bardzo atrakcyjną i atrakcyjnie ubraną, to skłonność do wymierzania wysokich kar była mniejsza. Osobom badanym wydawało się, że jeżeli kobieta jest ubrana w sposób, który uwypukla cechy jej seksualnej atrakcyjności, to jest to w jakiś sposób usprawiedliwieniem przestępcy. Taki pogląd jest niestety wyrażony i w ulotkach policyjnych, i w opisach tego tematu w podręcznikach szkolnych. W zasadzie gdzie nie spojrzeć, bardzo często w instrukcjach, opisach, popularyzatorskich tekstach o przestępstwie zgwałcenia mamy informację – taki przekaz dla potencjalnych ofiar – żeby nie prowokować, nie chodzić tam, gdzie jest niebezpiecznie, nie ubierać się w sposób wyzywający. To jest główny przekaz. Nie jest nim zaś to, że zgwałcenie jest przestępstwem, że niechciany stosunek seksualny jest przestępstwem – nawet jeżeli nastąpił on po alkoholu, nawet jeżeli to było na prywatce, nawet jeżeli kobieta zaprosiła mężczyznę do mieszkania. Takiego przekazu próżno szukać w takich ulotkach, na Policji, w podręcznikach, czy w zasadzie gdziekolwiek. To jest właśnie ten poziom, który dotyczy mentalności, bardzo krótko zaznaczony tutaj przeze mnie, który jest najtrudniejszy do zmiany. Szczerze mówiąc, nie wiem jak – oprócz takich spotkań jak dzisiejsze, pokazywania filmów, pokazywania całej sytuacji z perspektywy ofiary – można doprowadzić do szybkiej zmiany tej sytuacji. Bo to bardzo głęboko tkwi w naszych głowach. I, moim zdaniem, bez wieloletniej, zma-

sowanej i przede wszystkich synergicznej, idącej ze wszystkich stron akcji, zawierającej jednolity komunikat, jednolity przekaz, będziemy mieli bardzo dużą trudność z poradzeniem sobie z tym poziomem. Ale im więcej będzie precyzyjnego prawa, precyzyjnej instrukcji – tym będzie to łatwiejsze.

* * *

Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. poz. 849) weszła w życie 27 stycznia 2014 r. Ustawa ta wprowadziła m.in. ściganie z urzędu przestępstw seksualnych określonych w art. 197, 198, 199 k.k. Ponadto wprowadziła szereg środków ochrony ofiar przed wtórną wiktymizacją, m.in. poprzez wprowadzenie specjalnego trybu przesłuchań. Przesłuchanie pokrzywdzonych przestępstwem seksualnym utrwała się za pomocą urządzenia rejestrującego obraz i dźwięk w odpowiednio przystosowanych pomieszczeniach w siedzibie sądu lub poza jego siedzibą. Ustanowiono również delegację Ministrowi Sprawiedliwości do wydania rozporządzenia o sposobie przygotowania przesłuchania oraz warunków, jakim powinny odpowiadać pomieszczenia przeznaczone do przeprowadzania takich przesłuchań, w tym ich wyposażenie techniczne, mając na względzie konieczność zapewnienia swobody wypowiedzi i poczucia bezpieczeństwa osób przesłuchiowanych (ostateczny termin wprowadzenia w życie nowych standardów dotyczących rejestracji przesłuchań i przygotowania pomieszczeń to odpowiednio styczeń i sierpień 2015 r.)².

² Od redakcji: zmiany te wprowadzono już po zakończeniu się konferencji; podajemy je ze względu na ich istotność dla problemów poruszanych w niniejszym wystąpieniu.

Referaty

Ochrona danych osobowych i wizerunku ofiar przestępstw w Unii Europejskiej

1. Wprowadzenie

Akty międzynarodowe statuujące uniwersalne prawa człowieka od początku wymieniają jako jedno z nich prawo do ochrony życia prywatnego i rodzinnego. W szczególności jest o nim mowa w art. 12 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka¹, art. 17 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, otwartym do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167, zał.), art. 8 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.) oraz w – będącym odpowiednikiem art. 8 EKPCz – art. 7 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 303 z 14.12.2007, s. 1, z późn. zm.). Ten ostatni stanowi, iż „Każdy ma prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, domu i komunikowania się”. W art. 8 KPP zostało ponadto wyodrębnione zupełnie nowe prawo, a mianowicie prawo do ochrony danych osobowych. W myśl tego przepisu „1. Każdy ma prawo do ochrony danych osobowych, które go dotyczą. 2. Dane te muszą być przetwarzane rzetelnie w określonych celach i za zgodą osoby zainteresowanej lub na innej uzasadnionej podstawie przewidzianej ustawą. Każdy ma prawo dostępu do zebranych danych, i prawo do spowodowania ich sprostowania. 3. Przestrzeganie tych zasad podlega kontroli niezależnego organu”.

¹ Zob. tekst polski m. in. na stronie: http://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/pdpc.pdf [dostęp: 2.01.2014].

Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r. (Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569) stworzył podstawy prawne do zainicjowania prac nad wzmocnieniem gwarancji ochrony danych osobowych mieszkańców Unii. Dzięki niemu (art. 1 pkt 8) KPP zyskała taką samą moc prawną jak Traktaty (art. 6 ust. 1 Traktatu o Unii Europejskiej, wersja skonsolidowana Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 13). Na jego podstawie (art. 1 pkt 8) Unia przystąpiła również do EKPCz (art. 6 ust. 2 TUE). Wskazano, że zagwarantowane w EKPCz prawa podstawowe, jak również prawa „wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych Państwom Członkowskim, stanowią część prawa Unii jako zasady ogólne prawa” (art. 6 ust. 3 TUE). Zaznaczono ponadto, że wówczas, gdy KPP zawiera takie same prawa jak określone w EKPCz, ich znaczenie i zakres są w obu przypadkach jednakowe, co nie stoi na przeszkodzie, by prawo Unii przewidywało szerszą ochronę (art. 52 ust. 3 KPP). Jak podkreślono w Wyjaśnieniach dotyczących Karty Praw Podstawowych (Dz. Urz. UE C 303 z 14.12.2007, s. 17 – zob. s. 33), celem tego zapisu jest „zapewnienie koniecznej spójności między Kartą a (...) [EKPCz – E.B.] poprzez ustanowienie zasady, że w zakresie, w jakim prawa zawarte w (...) Karcie odpowiadają także prawom zagwarantowanym w (...) [EKPCz – E.B.], znaczenie i zakres tych praw, w tym dopuszczalnych ograniczeń, są takie same jak te, które przewiduje (...) [EKPCz – E.B.]. Oznacza to w szczególności, że ustawodawca przy określaniu ograniczeń tych praw musi przestrzegać takich norm, jakie są określone na mocy szczegółowych ustaleń dotyczących ograniczeń, zawartych w (...) [EKPCz – E.B.], które są w związku z tym stosowane w odniesieniu do praw objętych tym ustępem. Nie ma to negatywnego wpływu na autonomię prawa Unii i Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Odniesienie do (...) [EKPCz – E.B.] obejmuje zarówno konwencję, jak i jej protokoły. Znaczenie i zakres praw gwarantowanych są określone nie tylko w tych instrumentach, ale także w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Zdanie ostatnie ustępu ma na celu umożliwienie zagwarantowania przez Unię bardziej rozległej ochrony. W żadnym przypadku poziom ochrony zapewniony w Karcie nie może być niższy niż poziom zagwarantowany w (...) [EKPCz – E.B.]”.

Traktatem z Lizbony (art. 2 pkt 27) został ponadto zmieniony art. 16 TFUE. W myśl tego przepisu „Każda osoba ma prawo do ochrony danych osobowych jej dotyczących. Parlament Europejski i Rada, stanowiąc

zgodnie ze zwykłą procedurą prawodawczą, określają zasady dotyczące ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych przez instytucje, organy i jednostki organizacyjne Unii oraz przez Państwa Członkowskie w wykonywaniu działań wchodzących w zakres zastosowania prawa Unii, a także zasady dotyczące swobodnego przepływu takich danych. Przestrzeganie tych zasad podlega kontroli niezależnych organów”. Regulację tę uzupełnia unormowanie art. 39 TUE, stosownie do którego „Zgodnie z art. 16 (...) [TFUE – E.B.] i na zasadzie odstępstwa od jego ustępu 2, Rada przyjmuje decyzję określającą zasady dotyczące ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych przez Państwa Członkowskie w wykonywaniu działań wchodzących w zakres zastosowania niniejszego rozdziału [tj. rozdz. 2 „Postanowienia szczególne dotyczące wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa” – E.B.] oraz zasady dotyczące swobodnego przepływu takich danych. Przestrzeganie tych zasad podlega kontroli niezależnych organów”.

Nowe unijne akty prawne dotyczące ochrony danych osobowych nie zostały jeszcze przyjęte. Obowiązują zatem nadal unormowania dotychczasowe, ale trwają prace nad projektami ich zmian, co pozwala zorientować się w kierunkach i zakresie zamierzonej reformy. Podstawę działań stanowi pakiet legislacyjny przedstawiony przez Komisję Europejską w dniu 25 stycznia 2012 r. Przewiduje on, że najważniejszy dokument unijny poświęcony tej problematyce, jakim jest dyrektywa 95/46/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 24 października 1995 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych i swobodnego przepływu tych danych (Dz. Urz. WE L 281 z 23.11.1995, s. 31; Dz. Urz. UE Polskie wydanie specjalne, rozdz. 13, t. 15, s. 355, z późn. zm.), zostanie uchylony rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i swobodnym przepływem takich danych (ogólne rozporządzenie o ochronie danych)² (art. 88), zaś uzupełniająca dyrektywę 95/46/WE decyzja ramowa Rady 2008/977/WSiSW z dnia 27 listopada 2008 r. w sprawie ochrony danych osobowych przetwarzanych w ramach współpracy policyjnej i sądowej w sprawach karnych (Dz. Urz. UE L 350 z 30.12.2008, s. 60) – dyrektywą Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych przez właściwe organy do celów zapobiegania przestępstwom, prowadzenia dochodzeń w ich

² Zob. wniosek Komisji Europejskiej COM (2012)11 wersja ostateczna na stronie: eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?&COM:2012:0011:FIN:PL:PDF [dostęp: 2.09.2013].

■ Ochrona życia prywatnego i rodzinnego jest jednym z uniwersalnych praw człowieka, szczególnie ważnym w odniesieniu do danych osobowych i wizerunku ofiary przestępstwa.

■ Jej standardy wyznaczają akty prawa międzynarodowego, które są później uwzględniane w krajowych unormowaniach prawnych. Podstawowy standard wyznacza obecnie przepis art. 21 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępującej decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW, który ma zostać wdrożony do polskiego systemu prawnego do dnia 16 listopada 2015 r. Autorzy publikacji udzielają odpowiedzi na pytanie, czy polskie unormowania w omawianym zakresie są wystarczające.

■ Opracowanie wzbogacone zostało o teksty najważniejszych unijnych aktów prawnych dotyczących ochrony danych osobowych, które można pobrać z ogólnodostępnej strony www.ofiarom-przestepstw.lex.pl.

ISBN 978-83-264-3320-7

9 788326 433207

Cena 39 zł
(w tym 5% VAT)

Zamówienia:

infolinia 801 04 45 45, fax 22 535 80 01

zamowienia.ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

9788326433207 W01P01